

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 091(438)"15-17":003.7

Т. М. Барабаш
Центральний державний
історичний архів України у м. Львові

МЕТОДИКА ПРОЧИТАННЯ ПОЛЬСЬКИХ РУКОПИСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – КІНЦЯ XVIII СТ.: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ ЦДА УКРАЇНИ, М. ЛЬВІВ)

На прикладі документів ЦДАЛ представлені теоретичні та практичні засади методики прочитання польських рукописів XVI–XVIII ст. До теоретичної частини методики належать: 1) визначення загальних історичних та графічних особливостей польського алфавіту та письма; 2) аналіз графіки типів письма, окремих літер, цифр і скорочень, що вживалися в польських документах XVI–XVIII ст.; 3) демонстрація зміни графічних форм літер, цифр, скорочень та ін.; 4) демонстрація складностей прочитання вказаних документів і вирішення проблем читабельності. Практична частина представлена у формі додатків різних типів: 1) зразки літер (великих і малих) і цифр, подані в підручниках каліграфії письма XVI – кінця XVIII ст. і вибрані з різних документів, 2) фрагменти рукописних офіційних і неофіційних документів з фондів ЦДАЛ, в яких відображалися каліграфічні прописи. Розроблено загальні технічні принципи прочитання рукописів.

Ключові слова: польські рукописні документи XVI–XVIII ст., прочитання, каліграфічні підручники, графіка літер, графіка цифр.

Рукописні історичні документи складають значну частину матеріалів Національного архівного фонду та постійно перебувають в науковому опрацюванні. Правильне прочитання рукописного тексту є запорукою адекватного тлумачення його змісту, отримання відповідної інформації про факти, події, явища чи певну історичну постать. Кожному рукописному документу характерна певна специфіка письма та характер мови. Тому при читанні рукописів необхідно володіти таким мінімальним інтелектуальним інструментарієм: а) знанням мови, якою написаний документ; б) знанням графічних форм літер, які використовувалися при написанні.

Досвід історичного джерело- та документознавства накопичив різні графічні варіації літер упродовж еволюції абеткового письма. Зміни

відбувалися відповідно до певних культурних, політичних, економічних потреб людства. Абеткою, що з'явилася ще до нашої ери, існує досі і є базисом письма національними мовами багатьох європейських країн, є латиниця. Серед інших народів латинський алфавіт у середньовіччі взяв за основу для свого письма й польський етнос, чия держава була тісно пов'язана з державними інститутами України та інших держав, що володіли її територіями. Найбільшу частину матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі ЦДІАЛ) становлять власне польські рукописні документи часів Польського Королівства і Речі Посполитої, Австрійської та Австро-Угорської імперії та ін. Велика кількість таких рукописів є також в інших архівах України, проте донині серед методичних розробок та матеріалів у галузі архівознавства, документознавства, археографії чи палеографії немає комплексного методичного порадилика, де було б відображено дидактику прочитання польських рукописних документів у залежності від мови, регіону та часу їхнього написання, установи або особи, що є їхнім автором. Адже кожен з цих параметрів формує свою особливість рукописного тексту.

Можна назвати лише деякі праці практичного характеру українських та польських дослідників, орієнтовані на допомогу в прочитанні польських рукописів чи рукописів з латинським шрифтом. У 1960–70-х роках науковий співробітник ЦДІАЛ Е. Ружицький у своїх публікаціях уклав словник найтипівіших скорочень з розшифруваннями на основі документів архіву XIV–XVIII ст. [1] та окремо XIII–XVI ст. [2]. На тій же джерельній базі він описав еволюцію графіки цифр і подав характерні для XIV–XVIII ст. графічні зразки [3]. У 1988 р. науковий співробітник ЦДІАЛ Н. Царьова запропонувала проект публікації палеографічного альбому латинського скоропису XIV–XVII ст. [4]. Його практична реалізація, а саме наочне ілюстративне наповнення, могла б стати важливим підручним засобом для архівістів та дослідників рукописних документів. На жаль, проект так і залишився нереалізованим. У 2007–2008 рр. у Польщі вийшли друком дві публікації, в яких порушувалося питання складностей прочитування латиномовних документів. Перша, укладена авторським колективом у складі М. Біняс-Шкопек, М. Деліматой та інших, є палеографічною працею, оскільки подає загальні засади опрацювання та прочитання латиномовних рукописних документів як історичного джерела [5]. Друга, авторства П. Гехіна, попри свою назву – «Як читати середньовічний рукопис», стосувалася передусім кодикологічних характеристик аналізованих джерел [6].

Ці та інші історіографічні здобутки лише актуалізують укладення спеціального методичного порадилика, концепція якого й запропонована в

даній статті. Метою poradnika є створення моделі прочитання рукописних документів, а його завданням – простеження закономірностей розвитку графіки польського письма другої половини XVI – кінця XVIII ст. та відтворення її специфіки.

Задекларований період в історії розвитку письма можна назвати «палеографічним», оскільки тоді ще не набув масового вираження індивідуальний почерк, діяли окремі школи письма і використовувались різні його типи та стилі. Нижня хронологічна межа обумовлюється поширенням польської мови в урядових та адміністративних документах установ Руського та інших воєводств Польської Корони (друга половина XVI ст.). Верхня межа пролягає між розробленням у 1785 р. Комісією народної освіти уніфікованих норм польського письма та виходом з ужитку французької гуманістичної бастарди в Польщі (кінець XVIII ст.)

Відповідно до загальних вимог оформлення методичних концепцій, в них має бути теоретична та практична, емпірична складова. До теоретичної частини пропонованої методики належать:

- 1) визначення загальних історичних та графічних особливостей польського алфавіту та письма;
- 2) аналіз графіки типів письма, окремих літер, цифр і скорочень, що вживалися в польських документах XVI–XVIII ст.;
- 3) демонстрація зміни графічних форм літер, цифр, скорочень та ін.;
- 4) демонстрація складностей прочитання вказаних документів і вирішення проблем читабельності.

Практична частина представлена в формі додатків різних типів: 1) зразки літер (великі й малі) і цифр, подані в підручниках каліграфії письма XVI – кінця XVIII ст. і вибрані з різних документів; 2) фрагменти рукописних офіційних і неофіційних документів з фондів ЦДІАЛ, в письмі та в графіці літер яких відображалися ті чи інші каліграфічні прописи. Ілюстрації документів необхідні для того, щоб наочно продемонструвати зразки графіки письма, її зміну та можливі труднощі при прочитуванні. Ілюстрація кожного документа супроводжується прочитанням його тексту. Оригінальний текст при публікації передано дипломатично-критичним методом: максимально збережено особливості мови, письма, пунктуації, розшифровано всі скорочення та лігатури (злиті літери).

Переходячи до теоретичної частини, варто розпочати з того, що польський алфавіт побудований на латинській алфавітній системі, що існує з VIII ст. до н.е. [7], та лише з VIII–XIII ст. н.е. на її основі розвиваються національні системи письма народів Європи [8].

A	a
B	b
C	c
D	d
E	e
F	f
G	g
H	h
I	i
J	j
K	k
L	l
M	m
N	n
O	o
P	p
R	r
S	s
T	t
U	u
V	v
Y	y
Z	z

У сучасному польському алфавіті, як бачимо, відсутні типові латинські літери Q (q), V (v) та X (x). Проте є носові «ę» та «ą», дзвінкий твердий приголосний «ł» (перекреслена l), діакритичні знаки (крапки або короткі скісні штрихи над буквою) для пом'якшення приголосних: «ż», «ń», «ś», в літері «ó» для передачі звуку, наближеного до «у». Також типовими для польського письма є комбінації літер (дифтонги): «ch», «cz», «sz», «rz», «dź», «ź», «dz».

Кілька століть було потрібно для того, щоб графічні форми польської абетки усталились як на письмі, так і в друці, а літери відповідали характерним особливостям мовної фонетики та фонології. Цим процесам, їхньому відображенню на письмі буде приділена увага далі.

Найдавніший відомий рукопис, написаний польською мовою, – це «Kazania Świętokrzyskie» (кінець XIII – початок XIV ст.) [9]. А власне латинський алфавіт набув поширення в Польщі з 966 р., часу хрещення Польського князівства за римським обрядом [10]. На теренах сучасної України латинське письмо було в офіційному діловодному обігу від 1340 р., коли польський король Казимир Великий приєднав до Польщі Галичину, а в урядах утвореного в регіоні Руського воєводства – від часу його формування, в 1434 р. В кінці XVI ст. розширилась географія побутування латинського письма, латинської та польської мов за рахунок утворення Київського, Волинського, Подільського, Брацлавського воєводств у складі Речі Посполитої [11].

У 1543 р. сеймовою конституцією Польської Корони польську мову було запроваджено як офіційну мову – поруч з латиною. У деяких випадках процес переходу діловодства на нову мову був швидшим у повітових містах, аніж в адміністративних центрах. Найпоширенішим було застосування письма в сфері судово-адміністративних та фінансово-господарських канцелярій [12].

В українському регіоні польська мова була офіційною мовою адміністрації з другої половини XVI і до кінця XVIII ст. – до часу, коли західна частина земель України та частина Польщі увійшли до складу Австрійської імперії, а східна частина України – до Російської імперії. Уряд Австрійської імперії дозволяв використання польської мови та офіційною зробив німецьку.

У XVI–XVIII ст. для європейських країн у цілому характерний розвиток гуманістичного письма та вихід з ужитку готичного. З'являється гуманістичний курсив (від лат. *curro, ere* – бігти, поспішати) – стиль графіки,

пристосований для швидкого письма та економії писарського матеріалу. Його використовували як в офіційних документах у канцеляріях судових, адміністративних, церковних установ, так і в приватних записах. У XVI ст. в Італії з'явилися перші трактати з каліграфії (підручники письма), які подавали нові стилі й види гуманістичного письма. Польська Корона (з 1569 р. Річ Посполита) активно переймала та запозичувала їх. Каліграфічні підручники давали ідеальну картину графіки букв, але цього зразка не зовсім дотримувалися в процесі письма, особливо швидкого.

З початку XVI ст. і до 1590-х років у Польщі переважав постготичний польський курсив, фактично, єдиний незапозичений з-за кордону вид письма (додаток 1, додаток 3). В протокольних і чернеткових записах він вживався довше, аж до середини XVII ст. Курсив мав потовщені форми літер, витягнуті надрядкові та підрядкові елементи (виносні), чіткий правобічний нахил.

Приблизно в той же час (XVI ст.) вживався і вид гуманістичного письма «італіка» різних стилів (додатки 1–2). Спочатку ним велися записи тільки важливих документів і заголовки, а згодом і власне тексти документів. Для італіки, що найчастіше вживалася в канцеляріях, були характерними округлі форми літер, короткі виносні та майже прямий кут, слабо розвинені сполучення. На її графіку мав вплив і постготичний курсив, що витягував виносні та нахилив форми літер.

Італіку замінили гуманістичні види письма – «канцеляреска» (поширений тип в 1570–1690-х роках) та «італійська бастарда» (кінець 1580-х років – перша чверть XVIII ст.) [13] (додатки 4–6). Канцеляреска вирізнялася тим, що верхні виносні літери отримали тестеджіати (краплевидні завершення), а нижні виносні на своїх завершеннях – штрихи та розчерки. На неї теж впливав постготичний курсив, так само як і на італіку. Бастарда ж мала петлисті верхні виносні та кручені, манірні форми нижніх, теж з графікою петлі в основі.

До середини XVII ст. зразки італіки, канцелярески, бастарди, які використовували в польських канцеляріях, мало чим відрізнялись від італійських каліграфічних зразків. Згодом потреба в швидкості письма призвела до графічних відмінностей. Також мали місце і регіональні відмінності в письмі, на що мали впливи місцеві писарські школи. Так, дещо різнилось письмо в межах одних і тих самих типів у північних і південних, західних і східних воєводствах Польщі. Власне, найбільш дослідженими в цьому плані є центральні та західні регіони. Їх вивчав Я. Словінський, зі студій якого використано зразки графіки літер.

Протягом XVIII ст. в Польщі користувалися гуманістичною бастардою, типом письма, розробленим французькими каліграфами (додатки 7–9).

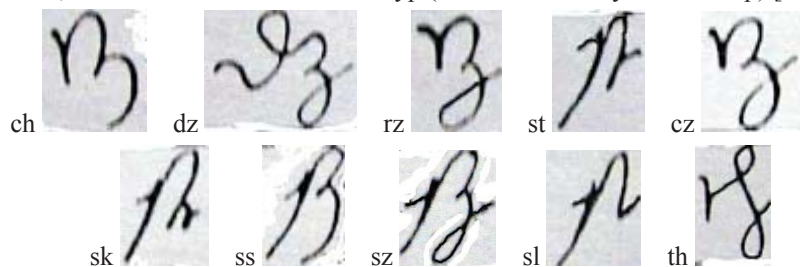
Він був позбавлений складних петель і розчерків, графічно простий, наближений до сучасного типу письма.

Паралельно із застосуванням та розвитком постготичних і гуманістичних стилів письма в модерний період формувались сучасні особливості власне польської графіки та орфографії. В XVI–XVIII ст. в польській алфавітній системі використовувалися засади орфографії та граматики середньовічного періоду й водночас розроблялися нові принципи, нові букви та їхня графіка. У середньовіччі характерним став процес пристосування латинської абетки до фонетико-фонологічних особливостей польської мови. На практиці це відобразилося в кількох моментах:

- застосування латинських літер, що передавали декілька звуків польської мови («с»);
- комбінація букв (дифтонги), що передавали один чи два звуки: «ss», «sz», «cz», «dz», «rz» та ін.;
- вживання літер з діакритичними знаками (типу «ź») [14].

У середньовіччі почалось використання твердого «f», яке застосовують і сьогодні. Тоді ж з німецької писемної практики було запозичено «w». З другої половини XV ст. щораз частіше можемо помітити написання «y» та «j» на позначення звуку «i» та \int для позначення букви «s» [15].

На початку XVI ст. в письмо рукописів увійшли носова «ę» і буквосполучення «sz», «rz» власне як дифтонги, для передачі одної фонемі [16]. Натомість не зафіксовано використання інших літер з діакритичними знаками: «ź», «ś», «ć», «ń», «dź» та «dż», що були застосовані в друкованих виданнях. Періодично зустрічається «ż» (з крапкою над корпусом) і то лише з кінця XVI ст. Подвоєні буквосполучення «ch», «cz», «dz», «rz», «sz», «th» писалися методом лігатур (злиття частин сусідніх літер) [17]:

У XVII ст. деякі з них писали роз'єднано, за допомогою звичайного сполучного елемента [18]. Над «у» з'явилися дві крапки або короткі скісні штрихи, на позначення «ii», «j» або пом'якшення [19].

У польських рукописних текстах XVII ст. можна побачити використання носових «ą» «ę» та твердого «ł» з такою графікою:

ą – , ę – , тверде ł – .

У порівнянні з латиномовними, в польських текстах XVI–XVIII ст. зведено до мінімуму систему аббревіації та скорочення. Ті скорочення, які існували, відображали переклад слова з латини на польську з дотриманням латинського скорочувального принципу. Зокрема, це відображалось в записі дат: Anno Domini (A.D.) = Roku Panskiego (R.P.) чи Roku Bozego (R.B.). Їхня кількість зросла в другій половині XVIII ст. Нові скорочення використовувалися в записах датаційних: mar. (marca), sier. (sierpnia); грошових одиниць: zł. (złoty), zlp. (złoty polski); одиниць мір та ваг: łok. (łokiec), gar. (garniec), kor. (korzec), ft. (funt).

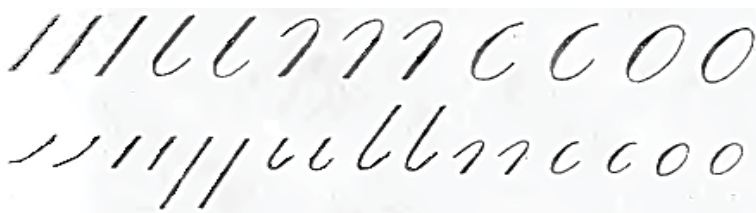
У кінці XVI ст. з'являються скорочення-займенники під назвою «сігли». Вони скорочували звергання, частини титулатури до перших букв слів: J.M. (Jego Mość), J.W.P. (Jaśnie Wielmożny Pan), S. (Świątego), а також назви інституцій та органів державної влади [20]. Типовим явищем також було випадання «g» у прикметниках у кінцівці слова і винесення «o» над словом: panskie^o – panskiego [21].

Скорочення	Розшифрування
gar.	garniec
ft.	funt
imn.pp.	ichmość panowie
j.k.m.	jego krolewska mość
jm.	jego mość
jm.p.	jego mość pan
j.p.	jasnie pan
j.w.jm.	jasnie wielmożny jegomość pan
j.w.p.	jasnie wielmożny pan
kor.	korzec
ks.	ksiadz
lok.	łokiec
mar.	marec
mc.	miesiec
oo	ojcowie
p.	pan
pp.	panowie
R.B.	Roku Bozego
R.P.	Roku Panskiego
sier.	sierpień
s.(sw.)	swiety
sp.	swiętej pamięci
w.jm.p.	wielmożny jegomość pan
wmm.	waszmościowe
wm.p.	waszmość pan
wmm.pp.	Waszmość panowie
wm.m.p.	waszmość miłościwy pan
x.	xiazdz
zł.	złoty
zł.p.	złoty polski

Щодо цифр, то в Польщі в XVI–XVIII ст. використовується в основному арабська цифрова система, – до цього часу переважала римська. До змін призвела інтенсифікація фінансово-торговельної сфери життя Європи: арабська система стала практичнішою для ділових обрахунків на письмі завдяки наявності в ній нуля. Декретом короля Сигізмунда I у Львові в 1519 р. заснована комісія міського господарства (лонгерія). Відтоді міські писарі фактично повністю перейшли на арабську систему [22]. Періодичні випадки застосування римської системи в документах різного типу трапляються ще протягом XVII ст. Далі вона продовжує застосовуватися в церковній документації та картографії.

Практична частина методики прочитання рукописів передбачає адаптацію інформації з теоретичної безпосередньо до процесу прочитання, а також показує, що власне лише теорії недостатньо, щоб прочитати той чи інший документ.

Переходячи до практики, для початку варто зорієнтуватися в будові самої літери. Згідно з каліграфічними методиками, літери утворюються з комбінації овалів, прямих та похідних, видозмінених форм – півовалів, дуг, коротких і довгих прямих з округленнями і т.п. (зразок 1, 2).

Зразок 1. Короткі прямі, півовали, овали та інші складові букви

a

Зразок 2. Овал і півовал в букві

Визначають **рядкові** літери (зразок 3), висота яких відповідає відстані між лініями рядка, літери з **надрядковими** елементами (зразок 4) та **підрядковими** (зразок 5). В каліграфічній літературі їх ще називають верхніми та нижніми виносними.

3) a

4) h

5) p

Зразки 3, 4, 5. Приклади рядкових, надрядкових та підрядкових літер

Також в літературі виділяють таке поняття, як *кут нахилу літери* – від прямого (р) до похилого гострого (р). Останній безпосередньо притаманний курсивному письму, орієнтованому на швидке написання документів.

Розрізняють також *вагу* літери (товщину її складових ліній). Виділяють дві ваги: середню (а) й потовщену (а).

Для зв'язку літер у слові використовуються спеціальні лінії, які поєднуються між різними частинами сусідніх букв. Часто міжлітерні сполучення можуть бути відсутні: *albo skovami*. У випадку наявності

можуть з'єднуватись всі літери: *abo* чи деякі: *tabze*.

Дослідникові, який вперше прочитує рукописний текст або натрапляє на складний, не одразу зрозумілий текст, зважаючи на окреслені особливості польського письма XVI–XVIII ст., радимо:

1) **зорієнтуватись в мові та термінологічній базі документа.** Від знання мови буде залежати візуальне засвоєння тексту в процесі прочитання. Тоді текст буде не просто набором символів, а мовною конструкцією. Своєю чергою, виявлення історичних чи інших термінів тексту (наприклад, зі сфери канцелярського діловодства старопольської доби) допоможе краще відпрацювати техніку прочитання. Знайти такі терміни допоможуть історичні словники польської мови [23].

2) **«озброїтись» археографічними джерельними виданнями** того періоду і часу, що й потрібний документ. Співставляючи вже готовий, прочитаний текст і текст рукописний, швидше починаєш розуміти семіотику останнього [24];

3) **ознайомитись із каліграфічними зразками** того періоду та місця, до якого належить аналізований рукописний текст, вибірками літер і т.п.;

4) **прочитати кожну букву в слові окремо.** Не поспішати, коли прочитали фрагмент (напр., початок слова), вгадувати його кінцівку. На початках це не так просто робити з певних обставин. Так, рух нашого ока рядком проходить не рівномірно, а стрибками з інтервалом 0,01–0,03 сек. Знайомі літери та символи око впізнає одразу, незнайомі – дешифрує й зупиняється на них довше. В процесі читання задіяний і периферійний зір, який звертає увагу читача на розташовані поруч з певним словом слова-сусіди;

5) **зосереджувати увагу на буквах із діакритичними знаками, носових та інших, що мають спеціальні графічні вираження** (косі короткі штрихи на позначення діакритизму (напр., «ś»), короткі плавні прикінцеві лінії в носових «ą», «ę» та ін.). Спеціальні символи дадуть зрозуміти, до якої літери вони належать. Окрім того, зір можна натренувати візуально виокремлювати літери з надрядковими чи підрядковими

елементами. Вони, як правило, є довшими від ліній рядкових і краще піддаються атрибуції, менше «стискаються» й зливаються між собою;

6) **уявно відтворити дукт літери** (послідовність виконання і сполучення елементів, з яких вона складається);

7) **звернути увагу на графіку міжбуквених сполучень у слові**. Правильність прочитання слова і тексту залежить від правильного трактування ліній, які зв'язують букви. Лінії не є складовим елементом букви, хоча на практиці – є елементом його руху. Для недосвідченого читача сполучний елемент може здатись складовою структури літери;

8) **врахувати генетично-морфологічний зв'язок між частинами і групами слів**. Для читання важливе автоматичне сприйняття першої половини слова (префікса та кореня). Тоді кінцівка, по суті, не читається, а вгадується з контексту. А якщо відоме ціле слово, то його рід, відмінок іменника чи прикметника часто відповідає попередньому чи наступному слову;

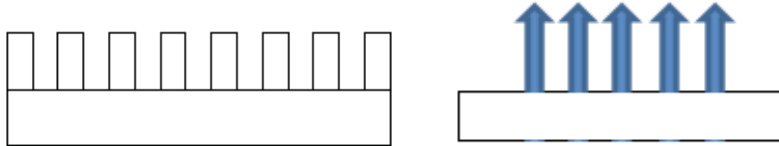
9) **реконструювати «авторський» алфавіт** – на основі прочитаних букв і фрагментів слів радимо укласти таблицю графічних форм літер, які трапляються в писаному тексті. Різноманіття зовнішнього вигляду літер буде відкладатися в пам'яті, що згодом пришвидшить процес прочитання рукописного тексту.

10) **робити «пошук по слідах»** – якщо немає змоги прочитати літеру з кінця чи середини слова, варто пошукати її за виглядом в уже прочитаному слові, реченні, абзаці, сторінці тексту. Чи голосна, чи приголосна літера, рядкова чи з виносними елементами – шукати її треба в уже прочитаних парах голосна+приголосна. Так можна швидше здогадатись, яку літеру «приховує» в собі невідомий символ;

11) виробити **вміння моделювати варіативність каліграфічних форм** в рукописних документах, тобто уявляти та запам'ятовувати те різноманіття вигляду літер з прописних зразків, якого вона набуває в швидкому рукописному курсивному тексті. Наприклад, при правобічному русі пером – ліва частина графеми залишається незмінною, а права викривлюється. Потрібна уява, щоб «випрямити» праву частину, і «підняти» її вгору;

12) виокремити і запам'ятати **«ілюзорні форми»** літер – коли символ видається спочатку однією літерою, а виявляється іншою.

13) **використовувати технічні засоби**. Це, безумовно, якісне освітлення, збільшувальна оптика, фотокопіювання та перегляд цифрової фотографії за допомогою програм-редакторів. Також у нагоді можуть стати інструменти такого вигляду:

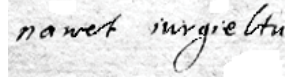

Зразки 6, 7. Інструменти для прочитання тексту рукопису

Вони можуть допомогти вирізнити окремі букви в слові. Такі заготовки (назвемо їх «трафаретами») можна виготовити з будь-якого зручного матеріалу. У них є дві робочі частини: верхня та нижня. Нижня (пряма) ставиться на лінію рукописного рядка, аби фіксувати погляд на слові чи реченні. Верхня – зі стрілочками чи стовпчиками накладається на саме слово. В проміжках між стовпчиками має бути видно окремі літери, а площа стовпчиків повинна закривати сполучні лінії. Таким чином, ширина стовпців чи стрілок відповідатиме довжині міжлітерних сполучень в конкретному слові та рукописному тексті (як правило, не більше 1–5 мм).

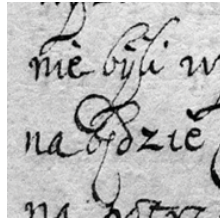
Застосування вказаних порад продемонструємо на певних фізичних (зовнішніх) особливостях рукописного тексту XVI–XVIII ст., які утруднюють прочитання:

- «злиті» (розташовані дуже близько одна від одної) та здрібнені літери (з незначними, буквально кількоміліметровими пропорціями ширини та висоти):

(доцільним буде використати збільшувальну оптику)

- пересікання рядкових літер нижніми або верхніми виносними

(доцільно задіяти поради з пунктів 6–9)

- фізичні дефекти тексту (вицвітання, розмитість чорнила) та писарського матеріалу (пошкодження, згини/загини):

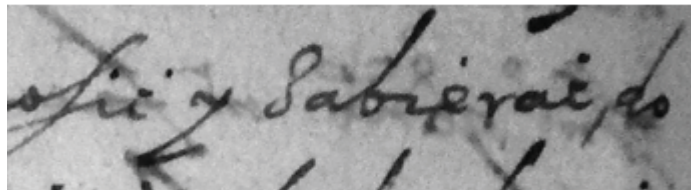

(можна використати тези з пункту 8)

- недотримання оптимальної ваги складових ліній літери: коли якась частина букви надто тонка, видно лише її лінію (контур), або надто товста

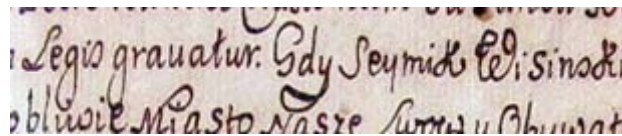

- Перебивання чорнила тексту на зворотну сторону аркуша:

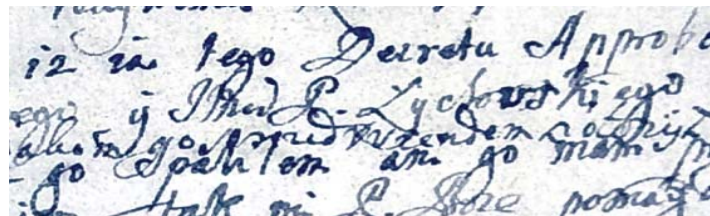
(варто звернутись до пункту 13)

- Макаронізми (латинські слова та скорочення)

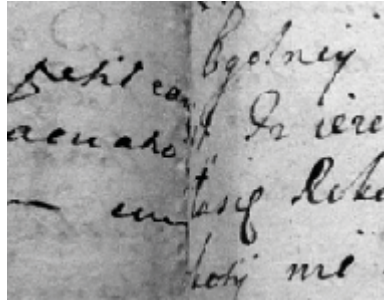
(варто звернути увагу на пункт 1)

- Надписи (нарядкові, підрядкові та маргінальні (на полях) – часто закреслені та здрібнені:

(допоможуть поради з пунктів, наприклад, 4, 8, 13)

- Розташування букв і слів, коли поле аркуша вклеєне в корінець:

(можна звернутись, наприклад, до пунктів 6, 8, 2)

В якості підсумків, вкажемо, що засадничими принципами при опрацюванні польських рукописів мають бути:

- 1) знання польської мови, якомога більший словниковий запас, в тому числі і слів-архаїзмів, використання історичних словників польської мови XVI, XVII ст. і т.п.;
- 2) знання особливостей польського алфавіту та еволюції його графем (зокрема діакритичних знаків);
- 3) знання каліграфічних зразків літер польського письма та їхніх графічних видозмін.

ДОДАТКИ

1. Зразки польського письма XVI ст.: постготичний курсив та італіка (з: Słowiński J. *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku.* – Lublin, 1992).

Літера	Польський постготичний курсив	Польська італіка
a		
ą		
b		
c		
d		

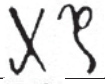

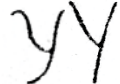
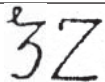
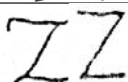
e	ʌʌʌʌʌʌʌʌ	ʌʌʌʌʌʌ
é		
f	f f f f P P	f f f
g	g g g g	g g g g g g
h	h h h h h	h h h h h
i	i i i	i i
j		
k	k k k k k	k k k k
l	l l l	l l
l		
m	m m m m m	m m m m
n	n n n n	n n n n
ñ		
o	o o o	o o o
ó		
p	p p p p p	p p p p p
r	r r r r r	r r r r r
s	s s s s s	s s s s s
ś		
t	t t t t t	t t t t t

u		
v		
w		
x		
y		
z		

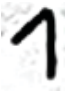

Зразки письма XVI ст. (великі літери)

Літера	Польський постготичний курсив	Польська італіка
A		
A		
B		
C		
D		
E		
E		
F		
G		

H	hH	H
I	I	I
J		
K	K	K
L	L	L
L		
M	M	M
N	N	N
N		
O	O	O
O		
P	P	P
R	R	R
S	S	S
S		
T	T	T
U	U	U
V	V	V
W	W	W

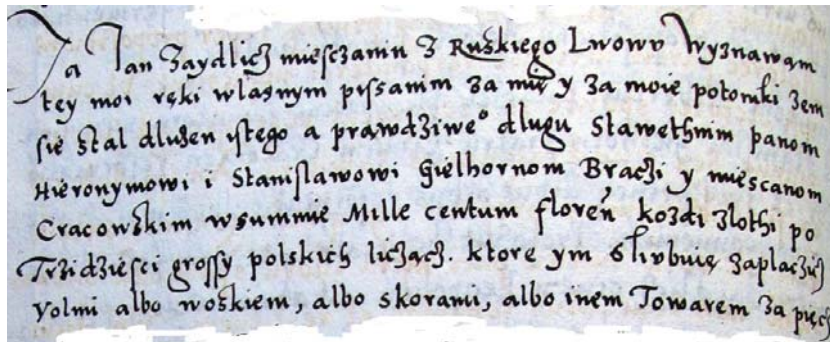
x		
y		
z		

Зразки письма XVI ст. (цифри)

Цифра	Постготичний курсив	Італіка
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		

9		
0		

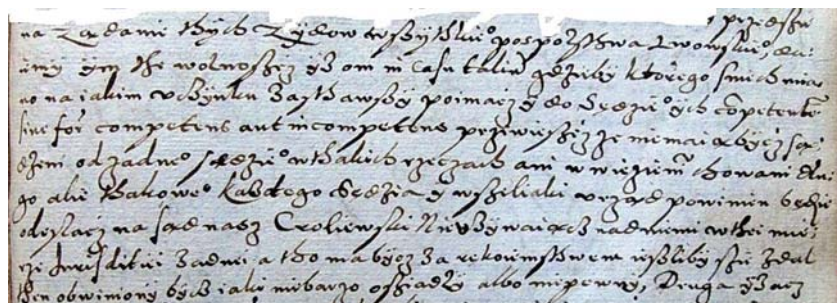
2. 1557 р. Фрагмент запису про підтвердження боргу Яна Зайдліча (зразок італіки) (ЦДА України, м. Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 240, с. 88)

Ja Jan Zaydlisz mieszczanin z Ruskiego Lwowa Wyznamam tey moi ręki własnym pisanim za mię y za moje potomki zem sie stal dluzen ystego a prawdziwego długu sławetnym panom Hieronymowi i Stanislawowi Gielhornom Braczi y miescanom Cracowdzkim wsummie Mille centum floren' kozdi zlotzi po Trzidziesci grossy polskich liczacz. ktore ym sliubuię zaplaczisz Yolmi albo woskiem, albo skorami, albo inem Towarem Za pięć

...Ja, Jan Zaydlisz, mieszczanin z ruskiego Lwowa, wyznamam tey moi ręki własnym pisanim za mię y za moje potomki zemsie stal dluzen sstego a prawdziwego długu sławetnym panom Hieronymowi i Stanislawowi Gielhornom Braczi y miescanom cracowskim w summie mille centum florenorum kozdi zlothi po trzidziesci grossy polskich liczacz, ktore ym sliubuię zaplaczisz volmi albo woskiem, albo scorami, albo inem towarem za pięć...

3. 1571 р. Фрагмент привілею Сигізмунда Августа львівським євреям (постготичний курсив) (ЦДА України, м. Львів, ф. 9, оп. 1, спр. 334, арк. 721)

na Zaczinamie Kziedzielow wybrzeziem greszo z dawa Lwowa i in...
 ...no na takim wydziale Zaczinamie poimajz do Szozni zis kompetent
 sine for competente aut incompetentis puzwizij zje miaz abis zje
 ofem od zadno szozni anta lici rzec za am w niezim dowa mian
 go alie Zakowic Kadetogo desza z mizeliali conzno powimia bedzi
 edy lacz na fad nasz Szobienyzi i w dawa i z nadwinni owbi mi
 zi dnie dila: Zadnie a koo ma bcz za uskonistwem i w dawa i z
 Ben obwimiony by w iaki mi bawgo ofiadzi albo mizewy, Druga z bawz

...na żądanie tych Żydów wszytkiego pospolsthwa Lwowskiego daiemy ym the wolność, yz oni in casu talium gdzieby ktorego z niech miano na iakim uczynku zashawszy poimać y do sędziego ych competentens sive forum competens aut incompetens prziwieszć, ze nie mają być sędzeni od zadnego sędziego w thakich rzeczach, ani więzieniem chowani długo, alie thakowego kazdego sędzia y wszeliaki urząd powinien będzie odesłać na sąd nasz croliewski, nieuzywaiąc nad niemi w thei mierze iurisditiei zadnei, a tho ma bycz za rękojemstwem ieszliby szie zdal then obwiniony bycz iako nie barzo osiadly albo niepewny. Druga, yz ...

4. Зразки польського письма XVII ст.: канцеляреска і гуманістична бастарда (з: Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Lublin, 1992)

Зразки письма XVII ст. (малі літери)

Літера	Канцеляреска	Гуманістична бастарда
a	aa	u
ą		
b	bb	bb
c	l	l
d	dd	d d d d
e	ee	ee
ę		
f	ff	ff
g	gg	y
h	hh	hss

i	i	i
j		
k	kk	kk
l	ll	lll
l		
m	mm	m
n	nn	n
ñ		
o	oo	oou
ó		
p	pp	ppp
r	r	r
s	ss ss	fff
ś		
t	tt	ttt
u	uu	u
w	W	W

y	уу	уу
z	zz	zzz

Зразки письма XVII ст. (великі літери)

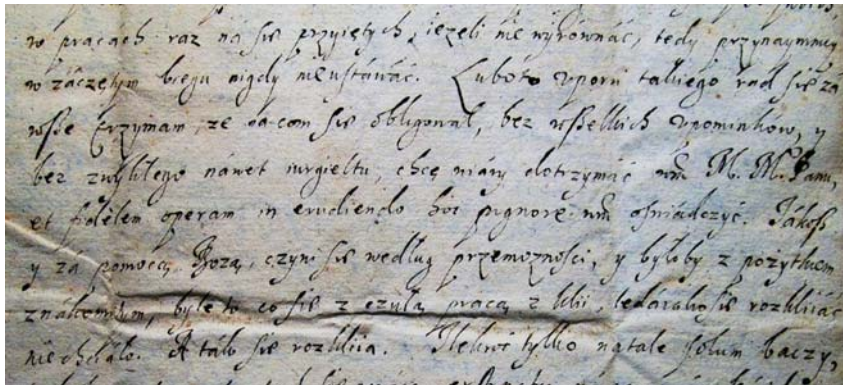
Літера	Канцеляреска і швидка гуманістична бастарда
A	AA
A	
B	BB
C	C
D	DD
E e	EE E
E	
F	FF
G	GG
H	HH
I	II
J	
K	KK

L	LL
Ĺ	
M	M
N	NN
Ñ	
O	OO
Ó	
P	PP
R	RR
S	SS
Ś	
T	T
U	U
V	V
W	WW
X	XX
Y	YY
Z	ZZ
Ż	

Зразки письма XVII ст. (цифри)

1	1	6	6
2	2	7	7
3	3	8	8
4	4	9	9
5	5	0	0

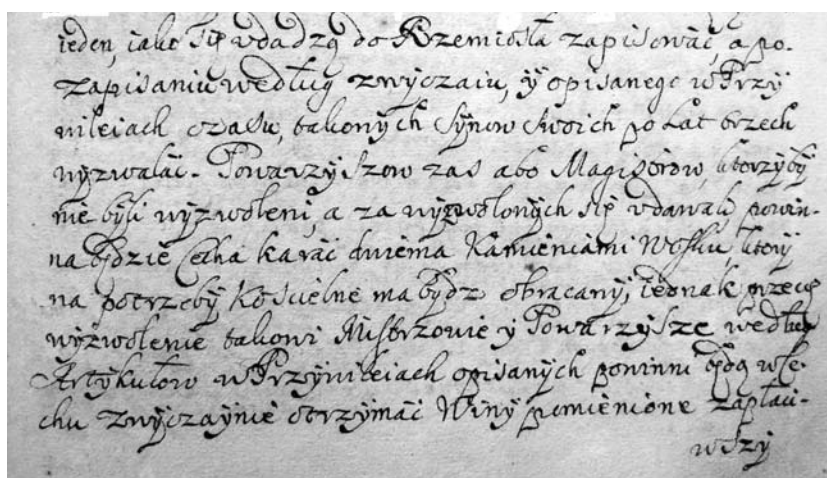
5. 1636 р. Фрагмент листа Миколи Чарноша до львівського писаря Войцеха Зимницького (канцеляреска) (ЦДІА України, м. Львів, ф. 132, оп. 1, спр. 1114, арк. 1)

...w pracach raz na sie przyiętych, iezeli nie wyrównac, tedy przynaymniey w zaczątym biegu nigdy nie ustawać. Lubo to uporu takiego rad sie zawsze trzymam, ze na com sie obligowal, bez wszelkich vpominków, y bez zwykłego nawet iurgieltu,

chcę wiary dotrzymać w m m panu, et fidelem operam in erudiendo hoc pignorem oswiadczyć. Iakosz y za pomocą Bożą, czyni sie według przemoznosci, y było by z pożytkiem znakomitym, byle to co sie z czułą pracą zklia, beda iako sie rozkliac nie chciało. A tak sie rozkliia. Plekroć tylko na tale solum baczy...

6. 1677 р. Фрагмент рішення бурмістерського суду стосовно шевського цеху (зразок бастарди) (ЦДІА України, м. Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 82, с. 475)

... jako się udadzą do rzemiosła, zapisowac, a po zapisaniu według zwyczajn i opisanego w przywilejach czasu takowych synow swoich po lat trzech wyzwalac. Towaryszow zasabo magistrow, ktorzyby niebyli wyzoleni, a na wyzwolonych się udawali, powinna będzie cecha karac dwiema kamieniami wosku, który na potrzeby koscielne maby cobracany, jednak przecię wyzolenie takowi mistrzowie i towaryszsze według artykułow w przywilejach opisanych powinni będą w cechu zwyczajnie otrzymac, winy pomienione zapłaciwszy...

7. Зразки польського письма XVIII ст.: французька гуманістична бастарда (з: Словіński J. Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Lublin, 1992)

Зразки письма XVIII ст. (малі літери)

Літера	Французька гуманістична бастарда
a	au
ą	

b	b b b b
c	c
d	d d d d
e	e e
e	
f	f f f
g	g g g
h	h h h
i	i i
j	j j
k	k k k k
l	l l
l	
m	m m m m
n	n n n n
o	o o

ó	
p	ppp
r	rrr
s	sss
ś	
t	ttt
u	uuu
v	
w	www
x	
y	yyy
z	zzz

Зразки письма XVIII ст. (великі літери)

Літера	Французька гуманістична бастарда
A	AAA
B	BBB
C	CCC
D	DDD

E	EE
E	
F	FF
G	G
H	HH
I	II
J	JJ
K	KKK
L	LL
L	
M	MM
N	NN
N	
O	OO
O	
P	PP
R	R

S	ſſ
Š	
T	Ŧ
U	Ũ
W	Ẃ
V	Ẅ
X	Ẋ
Y	Ỳ
Z	Ẑ
Ž	

Цифри

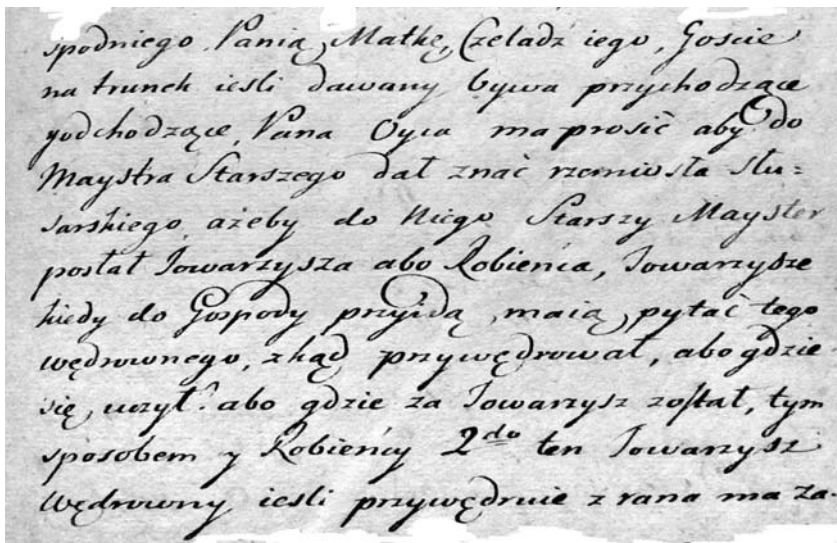
1	1	6	6
2	2	7	7
3	3	8	8
4	4	9	9
5	5	0	0

8. 1713 р. Фрагмент привілею Августа II для м. Львова (французька бастарда) (ЦДДА України, м. Львів, ф. 52, оп. 1, спр. 111, арк. 177)

...karania Bozego przez expugnacyą y rabunki nieprzyjacielskie, trzyletniepowietrze, ogień, codzienne ot woysk przechodzących aggrovaeye na sobie pokazue documenta, tak ze lubo propter attritas fortunae suas, odpalych wszystkich do pozywienia sposobow y handlow, nietylko do instauracyey cekauzu, od nieprzyaciela zniszczonego, murow y baszt desolawanych y fortyficyeey upadających, iakieykolwiek melioracyey sposobne bydz nie moze. Lecz codzien przez ustawiczne contrybueye y ciężary nieznosne, ad deteriore conditionem przychodzi y nisezeie. Przecie jednak (iako nam od panow rad naszych doniesiono iest) partykulamemi per lauda woiewodztwa Ruskiego contrybueyami contra expressam mentem et literam legis gravatur. Gdy seymik Wisinski relacyalny przed seymem terazniejszym odprawiony, na wyplacenia długow woiewodztwa swego, same tylko krolewskie dobra, a osobliwie miasto nasze Lwow y obywatelow tego, ziemskie dobra de pleno uwolniony, placeniem dwoiakiego szelęznego ad decursum dwoch lat inonerwał. contra expressam mentem et literam legis gravatur. Gdy seymik Wisinski relacyalny przed seymem terazniejszym odprawiony, na wyplacenia długow woiewodztwa swego, same tylko krolewskie dobra, a obywatelow tego, ziemskie dobra de pleno uwolniony, placeniem dwoiakiego szelęznego ad decursum dwoch lat inonerwał. Aze universalis lex, która to miasto od podatkow y ciężarow wszelakich, których by cale woiewodztwo nie podeimowało exima, privatis laudis particularibus derogari nie powinna, mając wzglond na to, ze za niedoszłym seimem terazniejszym y nieuchwalonemi podatkami publicznemi skarb koronny, iako fenetur ex lege nie był by in statu sustentowania zohnerza in praesidio miasta tego zostającego, tedy my uwazając quantum momentum w circumstanty...

9. 1775 р. Фрагмент ухвали Радою м. Львова статуту для підмайстрів і челяді цеху слюсарів і рушничників (ЦДІА України, м. Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 132, с. 745)

...spodniego, panią matkę, czeladz iego, goscie na trunek iesli dawany bywa przychodzące yodchodzące. Pana oycia ma prosić, aby do maystra starszego dać znać rzemiosła slusarskiego, ażeby do niego starszy mayster posłał towarzysza abo robieńca. Towarzysze, kiedy do gospody przyida, maia pytać tego wędrownego, z kąd przywędrował, abo gdzie się uczył, abo gdzie za towarzysz został, tym sposobem y robieńcy 2do ten towarzysz wędrowny iesli przywędruie z rana, ma za...

Список використаних джерел

1. Ружицький Е. Скорочення в латинських документах XIV–XVIII ст. : за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та ін. спеціальних історичних дисциплін. Друга секція : Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 138–162.
2. Ружицький Е. Скорочення в латинському готичному письмі XIII–XVI ст. : за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 93–102.
3. Ружицький Е. Цифри латинського письма XIV–XVIII ст. : на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 145–153.

4. Царьова Н. Палеографічний альбом латинського скоропису XV–XVIII ст. (На матеріалах актових книг). Проект // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доп. республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 195–196.
5. Biniś-Szkopek M., Delimata M., Skrzyńczak Ł. Podstawy paleografii łacińskiej. Skrypt dla studentów archiwistyki. – Poznań, 2007.
6. Gehin P. Jak czytać rękopis średniowieczny. – Warszawa, 2008.
7. Истрин В. Развитие письма. – М., 1961. – С. 244.
8. Там само. – С. 250.
9. Lisowski T. Pisownia polska. Główne fazy rozwoju (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzycznych na studiach I stopnia) // Kwartalnik Językoznawczy 2010/3–4 (3–4). – S. 121.
10. Ibid. – S. 118.
11. Яковенко Н. М. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній Україні (2 половина XVI – 1 половина XVII ст.) // Архіви України. – К., 1978. – № 6. – С. 8.
12. Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. – Lublin, 1992. – S. 21.
13. Ibid. – S. 106.
14. Jodłowski S. Losy polskiej ortografii. – Warszawa, 1979. – S. 18.
15. Lisowski T. Pisownia polska. Główne fazy rozwoju ... – S. 122.
16. Ibid. – S. 122–123.
17. Słowiński J. Rozwój pisma łacińskiego... – S. 64.
18. Ibid. – S. 113.
19. Ibid. – S. 100.
20. Ibid. – S. 144.
21. Ibid. – S. 147.
22. Ружицький Е. Цифри латинського письма XIV–XVIII ст. – С. 149–150.
23. Серед них найбільш прикладними є:
 - 1) Горбачевский Н. Словарь древняго актоваго языка Северо-Западнаго края и Царства Польскаго. – Вильна, 1874.
 - 2) Linde B. Słownik języka polskiego. – Т. 1–6. – Warszawa, 1807–1814.
 - 3) Słownik języka polskiego / red. Doroszewski W.T. I–XI. – Warszawa, 1958–1969.
 - 4) Słownik języka polskiego / red. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W.T. I–VIII. – Warszawa, 1900–1927.
 - 5) Słownik języka polskiego XVII i 1 połowy XVIII wieku [Електронний ресурс]. – Kraków, 1996. – Режим доступу: <http://sxvii.pl/>.
 - 6) Słownik polszczyzny XVI wieku [Електронний ресурс]. – Т. 1–36. – Warszawa–Wrocław, 1966–2012. – Режим доступу: <http://www.spxvi.edu.pl/>.
 - 7) Słownik staropolski / red. Urbańczyk S. – Т. 1–11. – Kraków, 1953–2002.
 - 8) Słownik współczesnego języka polskiego / red. Dunaj B. – Warszawa, 1996.
24. Можна навести такі приклади публікацій польських документів XVI–XVIII ст. з фондів ЦДАЛ:

1) Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова : зб. док. / упор. М. Капраль. – Львів, 2007.

2) Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / ред. Я. П. Кісь та ін. – К., 1972.

3) Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. : зб. док. / упор. М. Капраль. – Львів, 1998.

4) Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) : зб. док. / упор. М. Капраль. – Львів, 2000.

5) Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. : зб. док. / під ред. Я. П. Кіся. – Львів, 1961.

T. Barabash

Methodology of Polish manuscripts of the second half of XVI – late XVIII centuries reading: the theory and practice (via examples of the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv)

Via examples of the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv we have presented the theoretical and practical theses of Polish documents of the XVI–XVIII centuries reading methodology. The theoretical part of the methodology includes: 1) Polish alphabet and writing general historical and graphical peculiarities definition; 2) analysis of graphics of types of writing, separate letters, numbers and abbreviations, used in Polish documents of the XVI–XVIII centuries; 3) letters, numbers, abbreviations etc graphic forms change demonstration; 4) the demonstration of the stated documents reading difficulties and addressing readability issues. The practical part is given as a set of appendices of different types: 1) examples of letters (capital and small) and numbers given in calligraphic writing manuals of the XVI – late XVIII centuries and selected from various documents; 2) fragments of official and non-official manuscript documents from the CSHAL, where calligraphical copy-books had been recorded. We have also developed general technical principles of manuscripts reading.

Key words: Polish manuscript documents of the XVI–XVIII centuries, reading, calligraphy manuals, letters graphics, numbers graphics.

T. M. Барабаш

Методика прочтения польских рукописей второй половины XVI – конца XVIII ст.: теория и практика (на примере материалов ЦГИА Украины, г. Львов)

На примере документов Центрального государственного исторического архива Украины во Львове представлены теоретические и практические положения методики прочтения польских рукописей XVI–XVIII ст. К теоретической части методики относятся: 1) определение общих исторических и графических особенностей польского алфавита и письма; 2) анализ графики типов письма, отдельных букв, цифр и сокращений, которые использовались в польских документах XVI–XVIII ст.; 3) демонстрация изменения графических форм букв,

цифр, сокращений и т.п.; 4) демонстрация трудности прочтения указанных документов и решение проблем читабельности. Практическая часть представлена в форме приложений разных типов: 1) образцы букв (больших и маленьких) и цифр, поданные в учебниках каллиграфии письма XVI – конца XVIII ст. и выбранные из различных документов; 2) фрагменты рукописных официальных и неофициальных документов из фондов ЦГИАЛ, в которых отражались каллиграфические прописи. Разработаны общие технические принципы прочтения рукописей.

Ключевые слова: польские рукописные документы XVI–XVIII ст., прочтение, каллиграфические учебники, графика букв, графика цифр.